

УДК 271.4 (477.87)

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-3\(21\)-1315-1325](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2024-3(21)-1315-1325)

Штерр Діана Іванівна кандидат історичних наук, старший викладач кафедри готельно-ресторанної та музейної справи, Мукачівський державний університет, вул. Ужгородська, 26, м. Мукачево, 89600, тел.: (03131) 31-109, <https://orcid.org/000-0003-0423-9396>

ЦЕРКОВНО-ОБРЯДОВІ ТА ПОЗАЕКЛЕЗІАЛЬНІ ПРАКТИКИ В СЕРЕДОВИЩІ ГРЕКО-КАТОЛІКІВ МУКАЧІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ - ОСНОВНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ РЕЛІГІЙНОЇ ЕТНОКУЛЬТУРИ СПІЛЬНОТИ

Анотація. Індиферентне ставлення до релігії населення та неналежне виконання душпастирами своїх обов'язків не заохочувало вірників до глибокого розуміння сакрального змісту, що вкладався в церковно-обрядові дії. Часто, ті чи інші еклезіальні/позаеклезіальні обряди виконувалися як звичка/традиція. У загалом патріархальному та консервативному греко-католицькому суспільстві Мукачівської єпархії включно до ХХ ст. було важко провести межу між вірою та забобонами.

Щоб ретельно виконувати свої душпастирські обов'язки, клірики проходили в духовній семінарії окремий курс пастирського богослов'я. Але у випадку з Мукачівською греко-католицькою єпархією це могло бути не раніше початку, а ще точніше кінця ХVІІІ ст. До цього часу закріпачене й малоосвічене духовенство, без відповідної богословської формації, не було спроможним розвинути систематичну душпастирську працю між своїми парафіянами. Тож і не дивно, що в народі глибоко вкорінилися і збереглися до модерних часів різні забобони й повір'я, противні основним засадам християнського віровчення. Правдиве душпастирство могло з'явитися лише з появою більш освіченого духовенства.

Окрім проблем із звичаями пов'язаними зі щоденними обрядовими практиками, такими, як хрещення, вінчання та поховання, греко-католицька спільнота зіштовхувалася також з питаннями матеріального характеру – неможливістю здійснити оплату за треби через скрутне становище; вкоріненими традиційними звичаями, які вважалися церковно-обрядовими, а насправду були позаеклезіальними; неможливістю духовенства, що було виплекано в місцевих традиціях,

провести чітку межу між обрядом та народними звичаями через брак якісної богословської освіти. Ці фактори впливали на формування окремої релігійної етнокультури греко-католицької спільноти, що поєднувала вірування, забобони і сприймала їх, як церковні приписи, дотримання яких мало бути неухильним задля спокійного життя мирян.

Ключові слова: греко-католики, Мукачівська греко-католицька єпархія, релігія, традиційні вірування, забобони, церковно-обрядові практики, клір, миряни, етнокультура.

Shterr Diana Ivanivna candidate of historical sciences, senior lecturer of the department of hotel, restaurant and museum studies, Mukachevo State University, Uzhgorodska St. 26, Mukachevo, 89600, tel.: (03131) 31-109, <https://orcid.org/000-0003-0423-9396>

ECCLESIASTICAL AND NON-ECCLESIASTICAL PRACTICES IN THE GREEK-CATHOLIC EPARCHY OF MUKACHEVO AS THE MAIN FACTOR IN THE FORMATION OF THE RELIGIOUS ETHNO-CULTURE OF THE COMMUNITY

Abstract. The pastors' indifferent attitude towards the religion of the population and the improper performance of their duties did not encourage the faithful to attempt a deep understanding of the sacred meaning of the church ritual activities. Often, certain ecclesiastical/non-ecclesiastical rituals were performed as a habit/tradition. In the generally patriarchal and conservative Greek-Catholic society of the eparchy of Mukachevo, it was difficult to draw a line between faith and superstition up to and including the 20th century.

To fulfill their pastoral duties carefully, clerics took a separate course in pastoral theology at the theological seminary. But in the case of the Greek-catholic eparchy of Mukachevo, it could not be earlier than the end of the 18th century. Until then, the serfed and poorly educated clergy, without appropriate theological formation, could not develop systematic pastoral work among its parishioners. Therefore, it is not surprising that various superstitions and beliefs contrary to the basic principles of the Christian faith have taken deep root in the people and have survived until modern times. True pastoral care could emerge only with the appearance of a more educated clergy.

In addition to the customs problems related to daily ritual practices such as christenings, weddings, and burials, the Greek Catholic community was also faced with material issues - the inability to pay for needs due to

hardship; also, established traditional customs, which were considered as church rituals, but in reality were non-ecclesiastical; the impossibility of the clergy, which was nurtured in local traditions, to draw a clear line between the church rituals and folk customs due to the lack of proper theological education. These factors influenced the formation of a separate religious ethnoculture of the Greek-Catholic community, which combined beliefs and superstitions and perceived them as church rules and regulations, the observance of which had to be unwavering for the peaceful life of the laity.

Keywords: Greek-Catholics, Greek-Catholic Eparchy of Mukachevo, religion, traditional beliefs, superstitions, ecclesiastical practices, clergy, laity, ethnoculture.

Постановка проблеми. Формальні відносини на парафії між парохом-священиком і паствою-вірниками насправді носили ще й багато позаформальних, позаконфесійних, а часом асоціальних, девіантних ознак, часто неприйнятних жодним із суб'єктів цих повсякденних практик. Дослідники оминають своєю увагою повсякденне життя греко-католиків Мукачівської єпархії, в основному зосереджуючись на офіційній історії керівництва єпархії, її зв'язків з державною владою та іншими єпархіями

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Позаєклезіяльні народно-обрядові практики, що використовувалися нарівні з церковною обрядовістю вірною паствою Мукачівської єпархії, при чому без якої-небудь конфесійної різниці, на достатньому етнографічному матеріалі та професійному рівні досліджено у працях Юрія Жатковича, Петра Богатирьова, які не втратили своєї актуальності й до сьогодні, а серед сучасних авторів – Павла Федаки (молодшого).

Мета статті – дослідження формування релігійної етнокультури греко-католицької спільноти Мукачівської єпархії.

Виклад основного матеріалу. Одним з найвиразніших проявів повсякденного життя греко-католиків Мукачівської єпархії, як і в решті-решт представників інших конфесійних спільнот, є виконання певних обрядових практик. Серед найбільш поширених практик, в яких обов'язковою є участь обох суб'єктів повсякденного життя «парафіяльної цивілізації» – пастирів і пастви є хрестини, вінчання і похорони.

Правдою є й те, що зовні начебто набожна паства одночасно з дотриманням усіх церковно-обрядових приписів, що походять з канонів християнської віри, не менш частіше практикує віру в різні забобони, що звісно не лише суперечить істинній вірі в Богоспасительну місію

Ісуса Христа, а й категорично нею відкидається як поклоніння усіяким ідолам та засуджується подібно до будь-якої ересі.

Всього лише один куплет гуцульської коломийки влучно визначає відношення пастви до Божественної Літургії та Церкви загалом:

«...Не того йду до церковці, богу ся молити,
Лишь того йду до церковці на любку дивити.
Хоч піду я та до церкви, стану під образи,
Подивлюся раз на образ, на любку три рази...» [1, с. 14].

Щоб ретельно виконувати свої душпастирські обов'язки, клірики проходили в духовній семінарії окремий курс пастирського богослов'я. Але у випадку з Мукачівською греко-католицькою єпархією це могло бути не раніше початку, а ще точніше кінця XVIII ст. До цього часу закріпачене й малоосвічене духовенство, без відповідної богословської формації, не було спроможним розвинути систематичну душпастирську працю між своїми парафіянами. З цього приводу достатнім прикладом буде нагадати про духовний рівень пасторів у часи єпископа Йосифа Руги де Каміллеса (1690-1704), ретельно зафіксованого ним у своєму щоденнику [2, с. 21-54].

Тож і не дивно, що в народі глибоко вкорінилися і збереглися до модерних часів різні забобони й повір'я, противні основним засадам християнського віровчення. Правдиве душпастирство могло з'явитися лише з появою більш освіченого духовенства. Початки систематичного проповідування слова Божого та виконання різних церковних обрядів відносяться до Толкових і Учительних Євангелій, різних проповідей у Зборниках та обіжниках єпископів з кінця XVII – початку XVIII ст. [3, с. 1-16; 4, old. 49-74; 5, с. 37-53]

Під час візитації 1750–1752 рр. єпархії єпископ Михайло Мануїл Ольшавський знайшов тільки в 6-ти парафіях друковані Учительні Євангелії, а в більшості й рукописних не було. Протоколи візитації зафіксували поширення в єпархії проповідей з Київської митрополії Лазара Барановича, Іоанікія Галятовського, Антіна Радивиловського, Кирила Транквіліона-Ставровецького [6; 7; 8; 9].

Та маємо усі підстави сумніватися в тому, що священники сумлінно виконували свій пастирський обов'язок. Підтвердженням тому чисельні убіжники (циркуляри) наступника Михайла Мануїла Ольшавського єпископа Андрея Бачинського. Він був змушений раз у раз нагадувати пастирям про їхній святий обов'язок [10].

Наведемо кілька уривків з листів о. Теодора Ромжі (що на початку свого душпастирства був парохом віддалених сіл Мараморощини) до своїх римських і швейцарських адресатів. Свої перші враження про

рівень релігійності своїх співвітчизників о. Теодор виклав у листі до ректора Руссікуму о. Філіпа де Режиша 18 вересня 1937 р.: «...сумна картина чекала мене на Підкарпатській Русі... Народ більше прив'язується до місцевих, а іноді навіть до заборонених звичаїв, ніж до істин нашої Церкви... Люди... кажуть, що віра (католицька і православна) одна, «тільки попи інші» [...] ...люди без особливих проблем покидають нашу Церкву і переходять у православ'я, а коли їм заманеться, повертаються. Більшість народу поняття немає навіть про основні істини нашої віри. Найважливіший пункт «віри» для нього: на 13 днів раніше чи пізніше святкувати. Я певен, що якби виникло питання про запровадження григоріанського календаря в церковне життя, це могло б спричинитися до переходу багатьох навіть побожних людей у православ'я [...] Є ще «багато» добрих, побожних людей. Проте число їх відносно дуже вже невелике...» [11, с. 39].

Справедливо можна припустити думку, що таким був рівень дотримання церковно-обрядових практик у всіх парафіях Мукачівської єпархії. Може десь кращим, може – гіршим, але в цілому таким самим. Що говорити, коли таким він залишається у багатьох парафіях ще й сьогодні. Не обдурюймо себе, це ж видно, якщо не під час хрещення, де крім священника, активну участь у «церемонії» бере хтось із мам молодої жінки, яка щойно народила дитину, то під час укладення шлюбної церемонії чи поховального обряду.

Ще гнітючіше враження в майбутнього владики-мученика склалося про релігійність своїх земляків, коли він 10 березня 1938 р. стає парохом духовно-занедбаних та морально-деградованих парафій в марамороських селах Нижньому Бистрому [суч. с. Нижній Бистрий Хустського району – авт.], де налічувалося всього 130 греко-католиків і 2,5 тис. православних, та Березові [суч. с. Березово Хустського району – авт.], з 1,8 тис. греко-католиків і 800 православними. «Чи цей народ не супердемократичний?!, – запитував себе молодий парох. – Адже на 80% комуністи, але в церкву ходять». Жив о. Теодор в Нижньому Бистрому, що 11 км. від Березова, куди щодня добирався на велосипеді [11, с. 41]. Вже в листі до ректора Руссікуму від 4 липня 1938 р. о. Теодор пише: «Місцевий народ – верховинці, і вдачею своєю добрий, тільки зіпсутий. Страшенно забобонний і індіферентний, проти чого мені доводиться боротися...» [11, с. 42].

Без цього реального досвіду, який о. Теодор отримав безпосередньо, що називається «з перших рук» щоденного співжиття зі своєю верховинською паствою, у нього могли б залишитися такі ж романтичні ілюзії про релігійність і набожність свого народу, якими

вони у багатьох непосвячених у тонкощі дійсного стану церковно-обрядової традиції залишаються ще й до сьогодні.

А так його любов до народу, перевірена і зіставлена з реальною дійсністю перетворилася в любов не сліпу, а зрячу: «Про духовне життя моїх вірних: серед цих людей дуже важко працювати. Щокрок стикаєшся із забобонами, які займають місце правдивої віри. Коли приїду (в Рим), оповім і про найнеймовірніші різновиди їх. Тут це досягає міри usque ad magiam nigram [з лат. – ще більш чорної – авт.]. Але з найтаємничішими справами я мало обізнаний, приховують від мене, знаючи, що я непримиренний ворог усякого забобону й чаклунства...» [11, с. 49].

Чого вартують тільки різноманітні вірування мешканців Марамороша, котрі були опубліковані Антоном Журехом у 1895 р. Так, вважається, що кажан – це миша, котра з'їла крихти паски. Навіть звичайне яйце оповите магією та містикою. Тому, перше яйце курки не вживають, не ставлять під квочку, бо з нього може вилупитися демон. Цей демон може принести багато грошей, але при цьому людина втрачає душу. Тому, перше яйце належить, повернувшись, перекинути через хату [12, с. 145].

Душпастир Орест Сабов також пише про важливість релігії у житті русинів-українців: «Найбільший вплив у житті русинів має релігія. Вони дотримуються давніх вірувань, обрядів, релігійних вчень та заповідей. Вони живуть релігією з моменту свого народження, і з цього моменту всі їхні вчинки, радість і печаль, господарство пов'язані з вірою» [12, с.102].

Підтверджує слова майбутнього владики-мученика Теодора про страшенні забобони та двовір'я, вже згаданий священник Орест Сабов: «Крім фанатичної релігійності русини надзвичайно забобонні. Забобони залишилися з язичницьких часів, дещо розведені християнськими традиціями» [12, с. 102].

Але ж різноманітні вірування та забобони побутують саме як традиційна культура й передаються з покоління в покоління, а до О. Т. Ромжі хтось на тих занедбаних парафіях виконував свої душпастирські обов'язки, може, навіть маючи ще й нагороди від єпархіального керівництва про сумлінну працю? До о. Ромжі парохами лише у Березові у ХХ ст. були шість душпастирів – Михайло Егрешій (1886–1910), Іван Мурані (1910–1920), Василь Сухий (1921–1926), Йосиф Шерегій (1927–1928), Петро Васко (1928–1930) та Михайло Гомоннай (1930–1938) [13, old. 165], а забобони переважали над істинною християнською вірою! Припускаємо, що подібною картина була в кожній парафії, і не лише тоді, а й зараз.

Ще у 1913 р. Орест Сабов вказував на те, що «у житті русинів забобони відіграють таку ж важливу роль як дотримання релігійних звичаїв. Вони стали настільки важливою частиною життя, що без них воно було б одноманітним. Крім забобонних звичаїв, щодня практикують привороги, заговори тощо» [12, с. 143].

Відомий російський вчений славіст Петро Богатирьов, що у 20-х рр. ХХ ст. здійснював етнографічні експедиції на Підкарпатській Русі, подібно до о. Теодора Ромжі, вказував про повсякденно практикований дуалізм у віруваннях мешканців краю. «Християнские народные обряды не только не враждуют, но часто взаимно укрепляют друг друга. Так, христианские обряды совершаемые в праздник, придают ему большую торжественность и тем самым сообщают большую весомость совершаемым одновременно народным обрядам. Можно обнаружить еще более тесное смешение: народные обряды, ничего общего не имеющие с христианской религией, иногда принимаются за христианские», – резюмує вчений [14, с. 251].

Окрім того, цікавими виглядали пояснення різноманітних природних явищ присутністю того чи іншого священика у селі: «...в приходе Ворочова (Ужгородская жупа) некоторое время назад был священник, известный своим усердием и находившийся в прекрасных отношениях с крестьянами, но пока он был в приходе, град каждый год уничтожал посевы, а с его уходом это прекратилось тотчас же, и урожаи снова стали хорошими. Здесь природа рассматривается как бы находящейся под властью человека; при этом народная вера, обычно обращенная на колдунов, здесь перенесена на священника» [14, с. 252].

Ну, а про «релігійність» та «богобоязливість» населення писав не лише Теодор Ромжа: «...Действительно, иногда мы сталкиваемся со случаями, когда исполнитель ясно сознает, что, совершая определенные обряды, он допускает святотатство, грех, однако это не мешает ему их производить. Здесь присутствует двойной культ, вообще встречающийся довольно редко», – підсумовує П. Богатирьов [14, с. 252].

Не тільки миряни піддавалися впливу двовір'я – священики навіть у ХVІІІ ст. вірили в містику. Так, Михайло Лучкай повідомляє, що протягом 20 років у Севлюші [суч. – м. Виноградів, Закарпатської обл. – авт.] змінилося п'ять парохів. Всі парохі, що душпастирювали у Севлюші були неодруженими. Парафіяни, що втомилися від постійних змін почали вимагати від єпископа призначення на парафію виключно жонатого пароха. Таким чином, як серед парафіян, так і серед кліру вкоренилося хибне уявлення, що парафія в Севлюші є фатальним місцем для целібсів [15, с. 262].

Головну причину релігійного індиферентизму серед вірних єпископ Антоній Папп (1912–1924) вбачав у недбайливості парафіяльного духовенства навчати свою паству. Тому у своєму циркулярі від 12 серпня 1912 р. він суворо наказував священикам: 1) сумлінно навчати дітей релігії «на їхній материнській мові»; 2) не занедбувати недільних і святочних проповідей, і старанно до них готуватися і 3) своїм праведним життям і щоденними молитвами, за зразком св. Йосафата, старалися повернути до Бога і найбільш запеклих ворогів Церкви [16, арк. 1-3].

Було б помилкою вважати, що душпастирі бездоганно прислухалися до свого архиєрея, бо якби так сталося історія навряд чи знала б про випадки масового релігійного конвертизму, внаслідок якого лише за два перші десятиліття ХХ ст. греко-католицьку спільноту залишили близько 100 тис. вірників, які стали православними [17, s. 25-40].

Висновки. Більшість греко-католицького духовенства у ХІХ – на початку ХХ ст. піддавшись спокусам угорської культурної й національної ідентичності, втратили справжній етос духовного батька, правдивого душпастиря, і за незначним винятком, перетворилося на державних урядників угорської влади парафіяльного, а окремі отці Церкви й єпархіального ґатунку. Як наслідок, до масового практикування паствою щоденних забобонів, додався релігійний неспокій та зародилася схизма. Якогось висновку заангажоване в угорський націоналізм греко-католицьке духовенство не зробило, а тому, і не зрозуміло причин переходу своїх парафіян в іншу конфесію.

Література:

1. Гоберман Д. Гуцульщина – край искусства / Д. Гоберман. – М.– Л., 1966. – 140 с.
2. Лучкай М.М. Історія карпатських русинів: У шести томах / М.М. Лучкай / Дешифрування рукопису Ю.М. Сака; переклад українською мовою А.М. Ігната; покажчик історичних осіб та назв Д.Д. Данилюка; географічний покажчик І.М. Сенька. – Т. III. – Ужгород: Закарпаття, 2002. – 328 с., іл.
3. Сабовь Е. Христоматія церковно-славянскихъ и угро-рускихъ литературныхъ памятниковъ съ прибавленіемъ угро-рускихъ народныхъ сказокъ на подлинныхъ нарѣчіяхъ / Е. Сабовь. – Унгварь: Книгопечатня «Келеть» Варфоломея Іегера, 1893. – 236 с. / Репринтне перевидання: – Ужгород, 2009/.
4. Біленькій [Стрипський Гіядор]. Старша руська письменность на Угорщинь / Біленькій [Стрипський Гіядор] // Udvari István. Szöveggyűjtemény a ruszin írásbeliség tanulmányozásához. III. Stripszky Hiador, néprajztudós, bibliográfus, nyelvész, műfordító/ Szerkesztette és előszót írta: Kercsa Igor. – Nyíregyháza: Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2007. – 49-74 Old. [Nyíregyházi Főiskola. Studia Ukrainica et Rusinica Nyíregyháziensia, 21].

5. Дуличенко А. Письменность и литературные языки Карпатской Руси (XV–XX вв.) [Текст]: вступительная статья, тексты, комментарии / Александр Дмитриевич Дуличенко. – Ужгород: Издательство В. Падяка, 2008. – 908 с.

6. Гаджега В. Додатки к історії Русинів и руських церковей в Мараморощі. Студії історично-архівні / В. Гаджега // Науковий збірник Товариства «Просвіта» в Ужгороді за рік 1922 / Видає літературно-науковий одділ / Под ред. Августина Волошина, Др. Василя Гаджеги, Др. Івана Панькевича и др. Володимира Бирчака. – Рочник I. – Ужгород: Книгопечатня акційного товариства «Унію», 1922. – С. 112-176.

7. Гаджега В. Додатки к історії Русинів и руських церковей в Ужанской жупі. Студії історично-архівні / В. Гаджега / Одбитка из «Наукового зборника» Товариства «Просвіта» в Ужгороді за рік 1923. и 1924. – Ужгород: Книгопечатня Юлія Фелдешія, 1924. – 149 с.

8. Гаджега В. Додатки к історії Русинів и руських церковей в жупі Угоча. Часть I. и II / В. Гаджега / Одбитка из «Наукового зборника Тов. «Просвіта» в Ужгороді. Рочник IV. З. Р. 1925. и Рочник V. З. Р. 1927. – Ужгород: Друкарня оо. Василян, 1927. – Часть друга. – С. 61-122.

9. Гаджега В. Додатки к історії Русинів и руських церковей в був. жупі Земплинской. Часть I / В. Гаджега / Одбитка из «Наукового зборника Тов. «Просвіта» в Ужгороді. Рочник VII– VIII. З. Р. 1930– 31. – Ужгород: Друкарня оо. Василян, 1931. – 168 с.

10. Удварі І. Збирька жерел про студії русинського писемства. I Кириличні уббіжники мукачівського єпископа Андрія Бачинського /I. Удварі = Udvari István. Szöveggyűjtemény a ruszin írásbeliség tanulmányozásához. I. Bacsinszky András munkácsi megyéspüspök cirillbetűs körlevelei / István Udvari / Редіговав: Ігорь Керча. – Nyíregyháza: Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke, 2002. – Old. 238.

11. Пушкаш Л. Кир Теодор Ромжа: Життя і смерть єпископа / Л. Пушкаш. – Львів: Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2001. – 244 с.: іл.

12. Сабов О. Про угорських русинів / Орест Сабов // Мазурок О. Орест Сабов та його книга про угорських русинів / Олег Мазурок. – Ужгород: Карпатська Вежа, 2011. – С. 97-167.

13. Bendász I. Részletek a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye történetéből / I. Bendász. – Ungvár: Kiadja a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 1999. – Old. 307.

14. Богатырев П.Г. Магические действия, обряды и верования Закарпаття / П.Г. Богатырев // Вчені Росії про Закарпаття: Із карпатознавчої спадщини. – Ужгород: КП «Ужгородська міська друкарня», 2009. – С. 221-353.

15. Лучкай М.М. Історія карпатських русинів: У шести томах /М.М. Лучкай / Дешифрування рукопису Ю.М. Сака; переклад українською мовою Ю.М. Сака, М.В. Ороса, Й.О. Баглая; показчик історичних осіб та назв Д.Д. Данилюка; географічний показчик І.М. Сенька. – Т. IV. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття», 2003. – 328 с., іл.

16. ДАЗО. – Ф. 151. – Оп. 25. – Спр. 2635. Циркуляр єпископа Папп Антала священникам по административним и религиозним вопросам. – на 3 арк.

17. Marek P. Pravoslavní v Československu v letech 1918–1953: příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi / P. Marek, V. Bureha. – 2. prepracované a doplnené vyd. – Brno: CDK (Centrum pro studium demokracie a kultury), 2008. – 531 s., 32 s. obr. příl.

References:

1. Gberman, D. (1966) *Gutsulshchina – kray iskusstva [Hutsulshchyna – the land of art]*. Moskva– Leningrad [in Russian]
2. Luchkay, M.M. (2002) *Istoriya karpatskykh rusyniv [History of the Carpathian Ruthenians]*. (Vols. 1-6) Uzhhorod: VAT «Vydavnytstvo «Zakarpattya» [in Ukrainian]
3. Sabov, E. (1893) *Khristomatiya tserkovno-slavyanskikh i ugro-russkikh literaturnykh pamyatnikov s pribavleniem ugro-russkikh narodnykh skazok na podlinnykh narchiyakh [Christomathy of Church Slavonic and Ugrian-Ruthenian Literary Manuscripts Including Ugrian-Ruthenian Folk Tales in Original Dialects]*. Ungvar: Knigopechatnya «Kelet» Varfolomeya Iegera [in Ukrainian local dialect]
4. Bilenkiy [Strypskiy, Giyador] (2007) *Starsha ruska pismennost na Ugorschyni [Ancient Ruthenian Manuscripts in Hungary]*. Szöveggyűjtemény a ruszin írásbeliség tanulmányozásához. III. Stripszky Hador, néprajztudós, bibliográfus, nyelvész, műfordító – *Collection of texts for the study of Rusyn writing. III. Strypskiy Giyador, ethnographer, bibliographer, linguist, translator*, (pp. 49-79). Nyíregyháza: Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke [in Ukrainian local dialect]
5. Dulichenko, A. (2008) *Pismennost i literaturnye yazyki Karpatskoy Rusi (XV–XX vv.) [Writing and Literary Languages of Carpathian Rus (15th-20th centuries)]*. Uzhgorod: Izdatelstvo V. Padyaka [in Russian]
6. Gadzhega, V. (1922) *Dodatki k Istoriyi Rusinov i ruskikh tserkvey v Maramoroshi. Studiyyi istorichno-arhivni [Addendums to the History of Ruthenians and Ruthenian Churches in Maramureş. Historical Archive Studies]*. *Naukovyyi zbornik Tovaristva «Prosvita» v Uzhgorodi za rok 1922 – Scientific collection of the "Prosvita" Society in Uzhhorod of 1922, I*, 112-176. [in Ukrainian local dialect]
7. Gadzhega, V. (1923) *Dodatki k Istoriyi Rusinov i ruskikh tserkvey v Uzhanskoj zhupi. Studiyyi istorichno-arhivni [Addendums to the History of Ruthenians and Ruthenian Churches in Ung County. Historical Archive Studies]*. Uzhgorod: Knigopechatnya Yuliya Feldeshiya [in Ukrainian local dialect]
8. Gadzhega, V. (1927) *Dodatki k Istoriyi Rusinov i ruskikh tserkvey v zhupi Ugocsa. Chast I. i II [Addendums to the History of Ruthenians and Ruthenian Churches in Ugocsa County. Part I and II]*. Uzhgorod: Drukarnya oo. Vasiliyan [in Ukrainian local dialect]
9. Gadzhega, V. (1931) *Dodatki k Istoriyi Rusinov i ruskikh tserkvey v buv. zhupi Zemplinskoy. Chast I [Addendums to the History of Ruthenians and Ruthenian Churches in Former Zemplén County. Part I]*. Uzhgorod: Drukarnya oo. Vasiliyan [in Ukrainian local dialect]
10. Udvari, I. (2002) *Zbirka zherel pro studiyyi rusinskoho pisemstva. I Kirilichni ubbizhnyky mukachivskoho Episkopa Andriya Bachinskoho [Collection of Sources on the Study of Ruthenian Writing I. Cyrillic Essays of Mukachevo Bishop Andriy Bachynskiy]*. I. Kercha (Ed.). Nyíregyháza: Kiadja a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke [in Hungarian, in Ukrainian local dialect]
11. Pushkash, L. (2001) *Kir Teodor Romzha: Zhittya i smert Episkopa [Kir Teodor Romzha: Life and Death of the Bishop]*. Lviv: Institut Istoriyi Tserkvi Lvivskoyi Bogoslovskoyi Akademiyyi [in Ukrainian]
12. Sabov, O. (2011) *Pro uhorskikh rusyniv [About Hungarian Ruthenians]*. *Orest Sabov ta yoho knyha pro uhorskikh rusyniv – Orest Sabov and His Book on Hungarian Ruthenians*, (pp. 97-167). Uzhhorod: Karpatska Vezha [in Ukrainian]

13. Bendász, I. (1999) *Részletek a Munkácsi Görög Katolikus Egyházmegye történetéből* [Details from the history of the Greek Catholic Eparchy of Mukachevo]. Ungvár: Kiadja a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség [in Hungarian]

14. Bogatyriov, P.G. (2009) *Magicheskie deystviya, obiady i verovaniya Zakarpattya* [Magical Activities, Rituals and Beliefs of Transcarpathian Region]. *Vcheni Rosiyi pro Zakarpattya: Iz karpatoznavchoyi spadschyny – Russian scientists about Transcarpathia: From the heritage of Studies of Transcarpatian Region*, (pp. 221-353). Uzhhorod: KP «Uzhhorodska miska drukarnya» [in Ukrainian, in Russian]

15. Luchkay, M.M. (2003) *Istoriya karpatskikh rusyniv* [The History of Transcarpathian Ruthenians]. (Vols. 1-6) Uzhhorod: VAT «Vydavnytstvo «Zakarpattya» [in Ukrainian]

16. DAZO. – F. 151. – Op. 25. – Spr. 2635. *Tsyrkuliar Yepiskopa Papp Antala svyaschennikam po administrativnym i religiozным voprosam* [Circular from Bishop Papp Antal to Priests on Administrative and Religious Matters] [in Ukrainian local dialect]

17. Marek, P. & Bureha, V. (2008). *Pravoslavní v Československu v letech 1918–1953: příspěvek k dějinám Pravoslavné církve v českých zemích, na Slovensku a na Podkarpatské Rusi* [Orthodox in Czechoslovakia in the Years 1918–1953: a Contribution to the History of the Orthodox Church in the Czech Lands, Slovakia and Subcarpathian Rus]. Brno: CDK (Centrum pro studium demokracie a kultury) [in Czech]

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>